

NAZİM MƏMMƏDOV

Azərbaycan MEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu «Qarabağ tarixi» şöbəsinin böyük elmi işçisi, t.e.n.

AZƏRBAYCAN SSR-İN DAĞLIQ QARABAĞ MUXTAR VİLAYƏTİNDƏ ŞƏXSİ YARDIMÇI TƏSƏRRÜFATLARIN İNKİŞAFI (XX yüzilliyin 20-80-ci illəri)

Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin iqtisadi, sosial və mədəni həyat həqiqətlərinin tədqiqi bu gün olduqca vacib və önəmlidir. Bu, hər şeydən öncə bölgənin Ermənistan tərəfindən işğalı ilə bağlıdır. Ermənistan tərəfi Azərbaycanın bu zəngin diyarının qədimdən onlara məxsus olması ideyasını vurğulaması, bölgənin iqtisadi-sosial «geriliyi», ermənilərin Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən «sıxışdırılmaları» və sair cəfəng, heç bir əsası olmayan fikirlərini bütün dünyada yayması Dağlıq Qarabağ tarixini obyektiv tədqiq etməyi zəruriləşdirmişdir. Tədqiqatlar sübut edir ki, Dağlıq Qarabağ Azərbaycanın qədim, təbii sərvətlərə malik bir hissədir və tariximizin heç bir mərhələsində Ermənistanla aid olmayıb. Eyni zamanda, XIX əsrdən bölgəyə məqsədli şəkildə köçürülən erməni əhalisinin sosial-iqtisadi durumu Azərbaycanın digər regionları ilə müqayisədə, hətta Ermənistanla, keçmiş ittifaqla müqayisədə birinci yerdə dayanmışdır. Dağlıq Qarabağ əhalisinin şəxsi təsərrüfatlarından əldə edilən gəlirin müqayisəli, obyektiv təhlili bu baxımdan böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycan İnqilab Komitəsinin torpaq haqqında 1920-ci il 5 may tarixli dekreti ilə bütün xan, bəy, vəqf torpaqları müsadirə edildi və ödənişsiz olaraq kəndlərin istifadəsinə verildi [2, f.379, s.3, i.37, v.10]. Meşələr, sular və yeraltı sərvətlər «milliləşdirilərək» dövlət mülkiyyətinə çevrildi. Lakin «milliləşdirmə» Azərbaycan iqtisadiyyatına ciddi zərbə vurdu. Ona görə də AİK-si 1921-ci il 17 may tarixli dekreti ilə Yeni İqtisadi Siyasət (YİS) tətbiq etdi [2, f.379, s.3, i.3787, v.11]. YİS hakim mövqelərin dövlətin əlində olması şərtlə ərzaq vergisi tətbiq olunmasını, ticarət azadlığına yol verilməsini, icarə sisteminin yaradılmasını, müştərək müəssisələrinin qurulmasını, xarici konsessiya-yə yol verilməsini, kooperasiya, bank, kredit şəbəkəsinin yaradılmasını və sair iqtisadi tədbirləri tətbiq etməyi nəzərdə tuturdu. YİS-in tətbiq edilməsi Dağlıq Qarabağda kənd təsərrüfatı və sənayenin dirçəldilməsinə, ticarətin inkişafına, maliyyə sahəsində böhranlı vəziyyətin aradan qaldırılmasına şərait yaratdı.

1921-ci ildən Dağlıq Qarabağda müəssisələrin özünüidarə, özünümaliyyələşdirmə, sisteminə keçməsi fəhlələrin maddi marağının, ruh yüksəkliyinin artmasına, bu da öz növbəsində əmək məhsuldarlığının inkişafına, istehsalın genişlənməsinə səbəb oldu [1, f.27, s.1, i.303, v.171].

Dağlıq Qarabağda onlarla xırda istehsal və ticarət müəssisələrinin icarəyə verilməsi maliyyə sahəsində böhranın aradan qaldırılmasına səbəb oldu. Sahibkarlığın inkişafı isə bazar iqtisadiyyatının inkişafına imkan yaratdı və şəhərdə kənd arasında əlaqələr genişləndi. Bununlada Dağlıq Qarabağın iqtisadi həyatında nisbi iqtisadi sabitlik yarandı.

1920-ci ilin ikinci yarısından Dağlıq Qarabağın kəndlərində çətin iqtisadi böhran yarandı. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı təxminən 35 faiz azaldı [2, f.379, s.3, i.37, v.16]. Vəziyyətdən çıxmaq üçün Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatında da, YİS tətbiq edildi. 1922-ci il martın 1-dən Dağlıq Qarabağda müvəqqəti olaraq bölüşdürülməmiş və ehtiyat fondunda qalmış torpaq sahələri, müddəti 3 ildən yuxarı olmaq şərti ilə mü-

qavilə əsasında, xüsusi şərtlərlə icarəyə verildi. 1922-ci il iyunun 3-dən Dağlıq Qarabağda olan bağların bir hissəsi keçmiş sahiblərinə qaytarıldı [2, i.378, v.10]. Bütün bunlar kənd təsərrüfatının inkişafına səbəb oldu. Əkin sahələri genişləndi. Tədqiqatlardan məlum olur ki, 1921-ci illə müqayisədə 1926-cı ildə DQMV-də taxıl əkin sahəsi 58 %, mal-qaranın ümumi sayı 43 faiz, texniki bitkilərin səpinə 32 faiz artdı. Həmçinin bu artım məhsuldarlıqda da özünü göstərdi. Bu dövrdə DQMV-nin kəndində sosial təbəqələşmə gücləndi. Kənddə ortababların xüsusi çəkisi yoxsul təbəqələrin hesabına xeyli artdı. Ortabablar bütün kəndlilərin 54 faizini təşkil etməklə ümumi məhsulun 67 faizini verir və kənd təsərrüfatı vergisinin çoxunu ödəyirdilər [2, s.3, i.37, v.18].

Beləliklə, keçən əsrin 20-ci illərinin birinci yarısında təsərrüfatların icarəyə verilməsi ilə insanlar yaradıcılıq, təşəbbüskarlıq və işgüzarlıq azadlığı aldılar. Bütün bunlar isə məhsul istehsalının və insanların əmək fəallığını artırmaq üçün maraq oyatdı. Nəticədə, Dağlıq Qarabağ iqtisadiyyatında canlanma baş verdi. Sənaye və kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının həcmi müharibədən əvvəlki səviyyəyə yaxınlaşdı. Əhalinin sosial vəziyyətində də müəyyən irəliləyişlər baş verdi. Lakin bu uzun çəkmədi.

Dağlıq Qarabağda YİS-in tətbiqi nəticəsində zəif cəhətlərdə üzə çıxdı. Belə ki, vəziyyətdən səmərəli istifadə edən ermənilər ali hakimiyyət orqanlarına arxalanaraq, onlara məxsus olmayan müəssisələri icarəyə götürüb sahibkara çevrildilər və müəssisələrdə işləyən əliqabarı azərbaycanlılara ögey münasibət göstərdilər. Bu isə onların narazılığına səbəb oldu. Həmçinin iri birlikləri ələ keçirən ermənilər min bir fırıldaqda daha çox varlandılar. Bu isə əhalinin narazılığına səbəb oldu. Eyni zamanda, varlı təbəqənin yaranması yeni cəmiyyətin prinsiplərinə zidd idi. Bütün bunlara görə 1926-cı ildən etibarən şəxsi icarəyə verilən bütün təsərrüfatlar ləğv edilməyə, iqtisadiyyatda inzibati amillik metodlarının tətbiqinə başlandı [1, f.89, s.37, i.27, v.24].

Müharibə dövründə şəxsi və ictimai təsərrüfatlar maliyyə məngənəsinə düşmüşdü. Kolxozçuların öz həyatında saxladıkları məhsulların üzərinə böyük həcmdə vergi qoyulurdu. Ona görə də şəxsi təsərrüfatlarda mal-qara saxlamaq, meyvə ağacları yetişdirmək kəndliyə sərf etmirdi. Müharibədən sonrakı dövrdə kənd təsərrüfatının inkişaf etdirmək məqsədilə bir sıra tədbirlər həyata keçirildi ki, bunlardan biri də «şəxsi təsərrüfatların inkişafı haqqında Tədbirlər planı» idi.

Sov. İKP MK-nın sentyabr (1953-cü il) plenumunda «kənd təsərrüfatının daha da inkişafı haqqında qərarı»na uyğun olaraq kənd təsərrüfatı məhsullarının satınalma qiymətləri artırıldı [4]. Kəndlilərin şəxsi təsərrüfatlarda quş, mal-qara saxlaması üçün həvəsləndirmə tədbirləri həyata keçirildi. Kənd yerlərində yaşayış-işləyən fəhlə və qulluqçuların həyatı təsərrüfatları üçün Azərbaycan KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1962-ci il 19 may tarixli qərarına əsasən, tikintilərin də sahəsi daxil olmaqla 0,15 hektar, kolxozçuların həyatı təsərrüfatları üçün isə 1963-cü il noyabr tarixli qərarına əsasən tikintilərin də sahəsi daxil olmaqla 0,25 torpaq sahəsi müəyyən olundu [3, i.915, v.3]. Həmin qərarlara uyğun olaraq Dağlıq Qarabağda şəxsi təsərrüfatların əkin sahələri genişləndirildi. Bu artımı aşağıdakı cədvəldən də görmək olar: (hektarla) [6, 7, 10].

İllər	Cəmi vilayət üzrə	O cümlədən rayonlar üzrə				
		Şuşa	Ağdərə	Xankəndi	Xocavənd	Hadrud
1940	824	33	345	266	57	123
1950	1014	45	402	304	129	134
1960	1030	58	405	305	132	130

1970	1153	73	443	324	139	174
1980	1175	74	415	329	141	174
1988	1197	70	462	335	149	181

Cədvəldən göründüyü kimi bütövlükdə Vilayət üzrə şəxsi təsərrüfatların həcmi, ən aşağı göstərici Şuşa rayonunun payına, ən yüksək göstərici Ağdərə rayonunun payına düşmüşdür. Faktlara, materiallara əsaslanaraq deyə bilərik ki, DQMV-də şəxsi təsərrüfatlar ildən ilə xeyli inkişaf etmişdi. Belə ki, 1940-cı ildə Vilayət üzrə ümumi əkin sahəsinin (81969 h.) təxminən bir faizini (824 h.) şəxsi təsərrüfatların əkin sahəsi təşkil edirdisə, 1988-ci ildə bu göstərici təxminən iki faizə yüksəlmişdir. Əkin sahələrinin təxminən 70 faizində kartof və tərəvəz əkilirdi. Aparılan hesablamalara görə müəyyənləşdiririk ki, DQMV-də adambaşına düşən şəxsi təsərrüfatların həcmi ümumrespublika səviyyəsində birinci yerdə dayanmışdır. Belə ki, bu göstərici DQMV-də 20 faiz öndə idi. DQMV-nin şəxsi təsərrüfatlarında kənd təsərrüfatı məhsullarının əksəriyyəti yetişdirilirdi. Heyvandarlıq, bağçılıq, bostançılıq, tütünçülük, arıçılıq, quşçuluq, DQMV-də şəxsi təsərrüfatların mühüm sahələri idi.

Dağlıq Qarabağın şəxsi təsərrüfatlarında heyvandarlıq əsas aparıcı sahə hesab olunurdu. Kəndlilərin şəxsi təsərrüfatlarından alınan kənd təsərrüfatı vergilərinin azaldılması nəticəsində 1970-ci illərdə Dağlıq Qarabağ əhalisinin şəxsi mülkiyyətində mal-qaranın sayı 1940-cı il səviyyəsinə çatmış və bəzi kateqoriyalarda ötüb keçmişdir. Bu artımı aşağıdakı cədvəldən görmək olar: (min başla): [10, s.379; 6, s.96].

Kateqoriyalar	İllər					
	1940	1950	1960	1970	1985	1990
İri buynuzlu mal-qara	32	11	16	33	35	28
İnək və buzovlar	17	5	7	14	15	13
Donuzlar	9	4	7	14	14	9
Qoyun və keçilər	81	37	74	120	109	80
Arı ailəsi	2	4	5	3	3	1
Quşlar	250	167	190	250	275	150

Aparılan tədqiqatlardan məlum olur ki, DQMV-nin şəxsi təsərrüfatlarında saxlanılan iri buynuzlu mal-qara, Vilayət üzrə saxlanılan iri buynuzlu mal-qaranın təxminən 40 faizini, inək və buzovlar 50 faizini, donuzlar təxminən 30 faizini, xırda buynuzlu mal-qara 28 faizini, arı ailəsi təxminən 50 faizini, quşlar isə 70 faizini təşkil edirdi [8,9, 10].

Keçən əsrin 80-ci illərinin sonlarından başlayaraq Ermənistan dövləti Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiaları irəli sürdü, müharibəyə başladı. Azərbaycanlılar yaşayan bütün kəndlər təcavüzə məruz qaldı. Minlərlə günahsız azərbaycanlı erməni təcavüzünün qurbanına çevrildi, öldürüldü, əsr götürüldü və yaşayış yerini tərk etməli oldu. Bütün bunlar isə 1988-ci ildən başlayaraq şəxsi təsərrüfatlarda geriləməyə səbəb oldu. Ayrı-ayrı rayonların şəxsi təsərrüfatlarında saxlanılan mal-qaranın sayını nəzərdən keçirərkən məlum olur ki, ən yüksək göstərici Ağdərə rayonunun, ən aşağı göstərici isə Şuşa rayonunun payına düşmüşdür. Araşdırmalardan məlum olur ki, DQMV-nin şəxsi təsərrüfatlarında saxlanılan mal-qaranın adambaşına düşən sayı ümumrespublika səviyyəsində birinci yerdə dayanmışdır.

1970-1980-ci illərdə DQMV şəxsi təsərrüfatlarında heyvandarlıq, tərəvəzçilik, bağçılıq daha da inkişaf etmiş və məhsul istehsalı təxminən 2 dəfə artmışdır. Bu artımın

ən başlıca amili Respublika rəhbərliyinin Vilayətdəki aqrar sahəyə dərin qayğısının nəticəsində əldə edilmişdir. Bəhs olunan illərdə DQMV şəxsi təsərrüfatlarından əldə edilmiş məhsul istehsalının artım tempini aşağıdakı cədvəldən də aydın görmək olar: (Min tonla) [10, s.380; 7, s.110-118].

Məhsulların növləri	İllər				
	1970	1975	1980	1985	1988
Tərəvəz	0,1	0,8	2,1	2,2	2,5
Üzüm	15,3	17,1	25,3	37,2	37,3
Ət və ət məhsulları	1,4	1,5	3,7	4,1	4,5
Süd və süd məhsulları	4,3	5,9	14,4	15,1	18,1
Yumurta (milyon ədəd)	10	12	15	18	20
Yun (ton)	36	39	114	120	190

DQMV-nin iqliminin məqsədə müvafiqliyi, suyun bolluğu, torpağın məhsuldarlığı, əhalinin zəhmətsevərliyi, dövlətimizin diqqət və qayğısı şəxsi təsərrüfatların bütün sahələrinin inkişafına səbəb oldu. Sənədlərə, materiallara əsaslanaraq deyə bilərik ki, 1988-ci ildə DQMV-nin şəxsi təsərrüfatlarından əldə edilmiş məhsul ümumi Vilayət üzrə istehsal olunan məhsulun: ət və ət məhsulları üzrə təxminən 35 faizini, süd və süd məhsullarının 30 faizini, yumurtanın 75 faizini, yunun 30 faizini, tərəvəzin 50 faizini, üzümün təxminən 30 faizini verirdi [10, c.381]. Yuxarıda qeyd edilən kateqoriyalarla yanaşı DQMV-nin şəxsi təsərrüfatlarında tutçuluq, şərabçılıq, baramaçılıq, tütüncülük, arıçılıq və digər sahələr də inkişaf edirdi.

Bütün bunlarla yanaşı Dağlıq Qarabağ əhalisi öz şəxsi təsərrüfatlarında sənətkarlığın müxtəlif növləri ilə də məşğul olurdular. Bölgədə toxuculuq sənətinin ayrı-ayrı sahələri, xüsusilə xalçaçılıq, keçəcilik, ipəkçilik, şərbəflilik, boyaqçılıq və sair inkişaf etmişdi.

İstehsal texnikasına, naxış və çeşni çalarlarının rəngarəngliyinə, bədii tərtibatın zənginliyinə görə Şuşa xalçaları bütün dünyada məşhur idi. Burada gəbə, kilim, palaz, fərmaş, vərni, Ladı və sair toxunurdu. Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı əhalisi tərəfindən toxunan bu xalçalar dünya bazarında çox həvəslə alınır. Lakin çox təəssüflər olsun ki, dələduz qonşularımız burada da öz məkirli niyyətlərindən əl çəkməyərək həmin xalçaları «özününküləşdirmişlər».

Dağlıq Qarabağın əhalisi dəriçiliklə də məşğul olurdular. Emal olunmuş dəridən papaq, kürk, ayaqqabı, çəkmə, çarıq, qayış, yüyən, yəhər əlavələri, qamçı, tərlək və sair hazırlanırdı. Bundan əlavə, aşılانmış dəridən köçmə maldar elatlar öz daxili ehtiyacları üçün istifadə olunan dağarcıq, eymə, tejən, tuluq, cılgı, motal hazırlayırdılar. Dağlıq Qarabağda dəmirçilik sənəti əhalinin qədim sənəti idi və son dövrlərə qədər fəaliyyət göstərirdi. Dəmirçilər həm kənd təsərrüfatı alətləri, həm də ev-məişəti avadanlıqları düzəldirdilər [11, s.68].

Zərgərlik, nalbəndlik, daşışlənə, ağacışlənə və digər sənət sahələri də, əhalinin şəxsi təsərrüfatına daxil olmuşdur. Təsədüfə deyildir ki, Qarabağımızın tacı olan Şuşada dəmirçi, papaqçı, zərgər, boyaqçı, toxucu və digər məhəllələr son dövrlərə qədər qalmaqda idi.

Beləliklə, çoxsaylı arxiv sənədlərinə, elmi tədqiqat işlərinə, elmi ədəbiyyata, dövrü mətbuata əsaslanaraq deyə bilərik ki, DQMV-də şəxsi təsərrüfatlar Azərbaycanın digər regionları ilə müqayisədə üstün və sürətlə inkişaf etmiş, bu işə öz növbəsində əhalinin güzəranının yaxşılaşmasına şərait yaratmışdır. Təkcə bir faktı qeyd edək ki, 1950-1980-ci illərdə DQMV-də əmanət kassalarının sayı 2,5 dəfə, əmanətçilərin sayı 4,2 dəfə,

kassalarda saxlanılan əmanətlərin miqdarı isə 64 dəfə artmışdı [4, s.232, i.70, v.22]. Bu göstərici ümumrespublika səviyyəsində birinci yer demək idi. Eyni zamanda DQMV-də məişət xidmətinin hər nəfərə düşən həcmi ümumrespublika göstəricilərindən 1,4 dəfə artıq olmuşdur [4, s.23, i.8, v. 172]. Bəhs olunan illərdə bütün sahələrə istər vəsait ayrılmasının həcmində, istər sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərində, istərsə də mədəni-məişət xidməti göstəricilərində DQMV-i ümumrespublika səviyyəsində həmişə birinciliyi qoruyub saxlamışdır. Bütün bunlar isə erməni siyasətçilərinin «DQMV-də yaşayan erməni əhalisinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin geriliyi» tezisində ağ yalan olduğunu göstərir. Qəzəbsiz olaraq statistikaya faktlara, materiallara əsaslanaraq deyə bilərik ki, DQMV-də şəxsi təsərrüfatların inkişafında başlıca amil Azərbaycan hökumətinin Vilayətə göstərdiyi dərin qayğı və bölgənin bol yeraltı-yerüstü təbii sərvətlərə malik olması ilə bağlı idi. Çox təssüflər olsun ki, bol təbii sərvətlərə malik olan Qarabağımız Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş və bu gün tayı-bərabəri olmayan həmin sərvətlər çox qəddarcasına mənimsənilir. Lakin biz inanırıq ki, xalqımızın birliyi düşmən əsarətində olan bütün torpaqlarımızı əsarətdən, işğaldan azad edəcəkdir!

MƏNBƏLƏR

- 1.ARDA, f.27, s.1, i.303, v.171.
- 2.ARDA, f.379, s.3, i.37, v.10.
- 3.ARDA, f.2511, i.915, v.3.
- 4.ARSPIHDA, f.1, s.327, i.35, v.9.
- 5.«Бакинский рабочий», 8 июля 1957 г.
- 6.Достижения Нагорного Карабаха в девятой пятилетке. «ЦСУ Азерб. ССР». Ханкенди. 1976, 149 с.
- 7.Нагорный Карабах за годы советской власти «ЦСУ Азерб. ССР». Ханкенди. 1970, 201 с.
- 8.Народное хозяйство Азербайджанской ССР за 60 лет. Юбилейный стат. сбор. Баку, «АГИ», 1980, 157 с.
- 9.Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1983 году (стат. ежегодник). «АГИ». Баку, 1984, 247 с.
- 10.Народное хозяйство Азербайджанской ССР в году (стат. сбор.) «АГИ». Баку, 1990, 450 с.
- 11.Промышленность Азербайджана за 40 лет (1920-1960). Баку, «Элм», 1960, 265 с.

HAZIM MAMEDOV

РАЗВИТИЕ ЛИЧНОГО ПОДСОБНОГО ХОЗЯЙСТВА В НАГОРНОЙ КАРАБАХСКОЙ АВТОНОМНОЙ ОБЛАСТИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

(в XX век 20-80 гг.)

Автор, опираясь на факты и материалы, доказывает, что в отличие от других регионов в НКАО личные подсобные хозяйства получили более широкое развитие, что оказало большое влияние на материальное благосостояние населения.

NAZIM MAMMADOV

THE DEVELOPMENT OF PRIVATE – SUBSIDIARY SMALL-HOLDINGS IN UPPER GARABAGH AUTONOMOUS PROVINCE OF AZERBAIJAN SSR

(20-80 years of XX century)

Being guided by facts and materials the other regions of Azerbaijan the private subsidiary small-holdings in UGAP gained the first place and this development had influence on the improvement of welfare standards of the people greatly.

Rəyçilər: t.e.d.Q.Ə.Hacıyev, t.e.d.L.Həsənova.

AMEA-nın A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun «Qarabağ tarixi» şöbəsinin 09 sentyabr 2009-cu il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №03).